

Titus

Instructies voor het gemeenteleven in Kreta

Raymond R. Hausoul

TITUS

Instructies voor het gemeentelven in Kreta

Titus

Instructies voor het gemeentelven in Kreta

Versie: 20.05 (januari 2021).

Dr. Raymond R. Hausoul

© 2021 Raymond R. Hausoul

Vind de nieuwste materialen op <https://raymondhausoul.be>.

44-10161-62582

© 2021 –All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced or be shared in any form
without permission in writing from the autor.

Titus

Instructies voor het gemeenteleven in Kreta

Raymond R. Hausoul

Inhoudsopgave

1 Inleiding.....	9
1.1 Instructies voor een regio.....	9
1.2 De cultuur van Kreta.....	9
1.3 Datering van de brief.....	12
2 Theologische lofprijzen (1:1-4).....	13
3 Gezond leiderschap op Kreta (1:5-16).....	17
3.1 Bekwame oudsten en opzieners (1:5-9).....	17
3.2 Onbekwame tegensprekers (1:10-16).....	25
4 Gezonde levensstijl in de gemeente (2:1-15).....	29
4.1 Christelijke mannen en vrouwen (2:1-10).....	29
4.2 Gods heilsplan (2:11-15).....	31
5 Gezonde levensstijl in de maatschappij (3:1-11).....	33
5.1 De maatschappij rondom ons (3:1-4).....	33
5.2 Gods heilsplan (3:5-11).....	34
6 Instructies voor het team (3:12-14).....	39
7 Zegenwens (3:15).....	41
Literatuurlijst.....	43

Over de auteur

Dr. Raymond R. Hausoul (1979) is predikant in Ieper en spreekt regelmatig in andere kerken. Als spreker en docent is hij met verschillende organisaties verbonden. Zijn academisch onderzoek richt zich op de thematiek van de nieuwe schepping, het koninkrijk van God en de vernieuwing door Gods Geest. Raymond is gehuwd met Belinda en beiden genieten van hun twee zonen, Adriël en Ilja.

<https://raymondhausoul.be>

Afkortingen van Bijbelboeken

Gn	Genesis	Js	Jesaja	Rm	Romeinen
Ex	Exodus	Jr	Jeremia	1Ko	1 Korintiërs
Lv	Leviticus	Kl	Klaagliederen	2Ko	2 Korintiërs
Nm	Numeri	Ez	Ezechiël	Gl	Galaten
Dt	Deuteronomium	Dn	Daniël	Ef	Efeze
Jz	Jozua	Hs	Hosea	Fp	Filippenzen
Re	Rechters	Jl	Joel	Ko	Kolossenzen
Rt	Rut	Am	Amos	1Ts	1 Tessalonicenzen
1Sm	1 Samuël	Ob	Obadja	2Ts	2 Tessalonicenzen
2Sm	2 Samuël	Jn	Jona	1Tm	1 Timoteüs
1Kn	1 Koningen	Mi	Micha	2Tm	2 Timoteüs
2Kn	2 Koningen	Na	Nahum	Tt	Titus
1Kr	1 Kronieken	Hk	Habakuk	Fm	Filemon
2Kr	2 Kronieken	Sf	Sefanja	Hb	Hebreeën
Ea	Ezra	Hg	Haggai	Jk	Jakobus
Ne	Nehemia	Zc	Zacharia	1Pt	1 Petrus
Es	Ester	Ml	Maleachi	2Pt	2 Petrus
Jb	Job	Mt	Matteüs	1Jh	1 Johannes
Ps	Psalmen	Mc	Marcus	2Jh	2 Johannes
Sp	Spreuken	Lc	Lucas	3Jh	3 Johannes
Pr	Prediker	Jh	Johannes	Jd	Judas
Hl	Hooglied	Hd	Handelingen	Op	Openbaring

Andere werken

Tob	Tobit	2Mak	2 Makkabeeën	Bjr	Brief van Jeremia
Jud	Judit	Wijs	Wijsheid	TDn	Daniël (Grieks)
TEs	Ester (Grieks)	Sir	Sirach	Man	Manasse
1Mak	1 Makkabeeën	Bar	Baruch		

1 Inleiding

1.1 Instructies voor een regio

Tegenwoordig ligt er veel nadruk op een gezonde leefwijze en een gezond milieu. Van evenveel belang is een gezond leven met God. Dat is een leven dat strookt met de gezonde geloofsleer over God.

Timotheüs en Titus hielpen Paulus daarin in de gemeenteopbouw. Ze waren trouwe medewerkers. In zijn brieven geeft Paulus hen instructies aan voor het gemeentewerk. Tussen de eerste brief die Paulus aan Timotheüs verzond en de brief aan Titus bestaan er overeenkomsten en verschillen. Bij Timotheüs gaat het om het werk in een oudere gemeente in de stad Efeze. Bij Titus gaat het om het werk voor jonge gemeenten op het eiland Kreta. Daardoor zijn de instructies anders. Samen vormen ze een geweldige basis voor Gods medewerkers in een plaatselijke context en in een grotere regio.

In zijn brief aan Titus herhaalt de apostel regelmatig het thema van redding (1:3-4; 2:10,13; 3:4,6) en goede werken (1:16; 2:7,14; 3:1,5,8,14). Dat gaf de brief de bijnaam 'De brief van de goede werken'. Tegenover hen die niet deugen voor enig goed werk (1:16), staan de gelovigen (2:14; 3:1,8,14), waaronder Titus (2:7), die bereid zijn zich toe te leggen op goede werken. Deze goede werken zijn de vruchten van het geloof.

Verder ligt er in de brief aan Titus een nadruk op het gezonde: de gezonde leer (1:9; 2:1), het gezonde geloof (1:13; 2:1), de gezonde prediking (2:8).

1.2 De cultuur van Kreta

Het eiland Kreta was bekend in de oudheid. Historisch gold het als de geboortegrond van de Filistijnen (Dt2:23; Jr47:4; Am9:7). In de Middellandse Zee vormde het een kruispunt tussen de continenten Europa, Afrika en Azië. De vele goede havens die het eiland kende, boden bescherming tegen barre weersomstandigheden en waren geliefd om te overwinteren. Paulus geeft de scheepsbemanning de tip om de havens van Kreta te gebruiken tot de weersomstandigheden zich hebben verbeterd (Hd27:21).

Later genoten veel Romeinse soldaten hun militaire training op het eiland. Dat maakte Kreta tot centrale plek. Het eiland was dichtbevolkt en kende rivaliserende steden. In het Joodse boek 1 Makkabeeën vernemen we dat er een Joodse gemeenschap in de hoofdstad Gortyn was (15:23).

In Kreta kwamen vanuit deze achtergronden diverse stromingen bij elkaar. Dat zorgde regelmatig voor de nodige spanningen en bracht op het eiland een sterk individualisme teweeg.

De Kretenzers vinden het als enige een schande als ze geen winst uit een ander kunnen halen ... door hun diepgewortelde gierigheid ontstaan er continu schermutselingen in het openbaar en in de privé, ze moorden en voeren burgeroorlogen.¹

Meestal waren de bewoners van Kreta het dus niet met elkaar eens. Alleen als er een gemeenschappelijke vijand was, sloegen ze de handen in elkaar en trokken ze 'samen' (*syn*) als Kretenzers op. Uit die levenshouding ontstond het woord 'syn-cretisme', waarmee het Grieks op het in elkaar vloeien van allerlei culturen, religies en filosofieën wees.²

Het evangelie was in Kreta al verkondigd. Dat gebeurde vermoedelijk door hen die getuige waren van de geweldige gebeurtenissen op de eerste Pinksterdag. In Jeruzalem waren toen ook Kretenzers aanwezig (Hd2:11). De kans is groot dat dit Joden waren, die jaarlijks trouw het Wekenfeest in Jeruzalem bezochten. Zo konden er op Kreta al voor de komst van Titus leerlingen van Jezus aanwezig zijn. Nergens spreekt het NT er verder over dat Paulus het evangelie op Kreta verkondigde of er gemeenten bouwden.³ Wel is de kans groot dat Paulus via andere wegen op de hoogte was van wat er op Kreta gebeurde. Vanuit die kennis zond hij Titus naar het eiland.

In de cultuur waarin deze christelijke gemeenten ontstonden was er een grote nood aan oudsten met een grote loyaliteit aan elkaar en Christus. Paulus liet Titus op het eiland achter om zulke oudsten te vinden. Zij hielpen de christenen dan om op Kreta een andere cultuur naar voren te brengen. Dat was niet de cultuur van partijschappen en individualisme. Het was de cultuur van het koninkrijk van God dat Christus op aarde kwam brengen.

1 Polybius 2007, III.373.

2 Bürki 1986, 138.

3 Mounce 2000, 386. Vgl. Towner 2006, 678; Marshall 1999, 150; Wolter 1988, 183–184; van Bruggen 1981, 39–40.

Door de brief aan Titus weten zich miljoenen christenen sindsdien gemotiveerd om God met dezelfde loyaliteit als Titus wordt aangespoord Jezus Christus na te volgen.

Titus

Titus kennen we vooral van het Bijbelboek dat zijn naam draagt. Hij was een trouwe medewerker van de apostel Paulus. Het is een raadsel waarom het Bijbelboek Handelingen zijn naam nergens vermeldt. Ook vinden we in Handelingen geen verwijzingen naar Paulus werk op Kreta. Dit gemis kan een pleidooi bieden voor de apostolische echtheid van de brief aan Titus. Een vervalser zou voor een brief kiezen aan een bekende persoon en plaats. In het Nieuwe Testament horen we over Titus nog enkele bijzonderheden in de brieven van Paulus.

De naam 'Titus' is typisch Romeins. Het was een populaire jongensnaam. Titus was een Griek (Gl2:3). Meestal wordt er aangenomen dat Titus de apostel Paulus tijdens de tweede zendingsreis ontmoette. Paulus nam hem mee nadat hij in de gewesten van Syrië en van Cilicië was geweest en Jeruzalem had bezocht (Gl1:21; 2:1). De Messiaanse Joden drongen er toe op aan om Titus te besnijden. Paulus wees dat af. De besnijdenis was nooit door Mozes aan Grieken opgelegd (Gl2:4).

Titus zou Paulus hebben ontmoet in Antiochië, Korinthe, Ikonium of een andere plaats. Regelmatig is hij vereenzelvigd met Justus in Korinthe (Hd18:7). Sommige handschriften van Handelingen 18:7 lezen namelijk voor Justus een volledige naam 'Titus Justus' of 'Titius Justus'.⁴ Titus had dan een dubbele naam. Doordat zijn naam veel voorkwam in het Romeinse rijk, blijft deze aanname betwistbaar.

In elk geval blijkt ook uit de brieven dat Titus een bijzondere relatie met Korinthe had. Toen het bezoek van Timotheüs aan Korinthe faalde, zond Paulus zijn vriend Titus naar deze stad. In 2 Korinthe roemt Paulus de toewijding van Titus (7:8,15; 8:16-17). Ook noemen veel Griekse handschriften van 2 Korinthe Titus en Lucas aan het slot als bezorgers van de brief. In Paulus' laatste brief lezen we dat Titus naar Dalmatië ging (2Tm4:10). Die keuze van Titus lag in lijn met de reisplannen die Paulus voor ogen had.

Later is Titus met Kreta verbonden. Naar dit eiland reisde hij samen met Paulus (Tt1:5). Titus kiest er voor om God te dienen in een andere context dan in Korinthe, zijn mogelijke thuishaven. Volgens een kerkelijke overlevering bleef hij een leider voor de gemeentes op Kreta en stierf hij ongehuwd met 94 jaar.

4 Wieseler 1848, 203–205; Knox 1936, 348.

1.3 Datering van de brief

Paulus schrijft in zijn brief dat Titus hem in de winter mag ontmoeten in Nicopolis (Tt3:12). Als de apostel de brief schrijft is hij dus vrij om te reizen. Hij kon korte reizen tijdens zijn verblijf in Efeze ondernemen.⁵ De naam van Apollos duidt op een tijd van schrijven vanaf Paulus' bezoek in Korinthe (Tt3:13).

Uitleggers denken dat de apostel de brief tussen zijn eerste en tweede gevangenschap in Rome schreef (62–64nC).⁶ Als plaats van schrijven is er gedacht aan Korinthe, Macedonië of Nicopolis.

5 van Bruggen 2003, 98.

6 MacArthur 2002, 1805.

2 Theologische lofprijs (1:1-4)

- (1) Paulus, 'knecht van God' alsook 'apostel van Jezus Christus', naar het geloof van de uitverkorenen van God en de volledige loyaliteit van de waarheid die naar de godsvrucht is,
- (2) in de hoop van het eeuwige leven.
Voor de tijden van de eeuwen heeft God, die niet liegt, dat beloofd en nu, op de geëigende tijd, heeft Hij zijn woord openbaar gemaakt in de verkondiging
- (3) die mij is toevertrouwd in opdracht van God, onze Redder.
- (4) Aan Titus, mijn echt kind naar het gemeenschappelijk geloof: genade en vrede van God de Vader en van Christus Jezus, onze Heiland.
-

Paulus begint deze brief met een groet die langer en complexer is dan in andere brieven. Het Grieks doet zich voor als een theologische lofzang waarmee Paulus deze brief opent. In de oorspronkelijke taal gebruikt Paulus in 1:1-3 één lange zin. Zijn lofzang stroomt zo aan het begin van deze brief als een lange rivier.

De interpretatie van het Grieks in deze lofzang is een uitdaging. Paulus formuleert zijn aanbidding in een vrije informele stijl. Die keuze is ook zichtbaar in de vertalingen. De informele stijl zorgt zelfs voor enkele variaties in de vertalingen. Door deze complexe, theologische lofzang biedt de apostel echter een introductie op de thema's die hij in deze brief wil aansnijden. De lofzang biedt daarmee een panorama op de onderwerpen die Titus in zijn dienst nodig heeft. Het apostolisch onderwijs van deze brief vindt zijn bron in de aanbidding van God.

- | 1 | **Paulus, 'knecht van God' alsook 'apostel van Jezus Christus', naar het geloof van de uitverkorenen van God en de volledige loyaliteit van de waarheid die naar de godsvrucht is,**

Paulus zet zijn dienst als knecht van God voorop. Pas daarna vermeldt hij zijn bediening als apostel. De uitdrukking ‘slaaf van God’ of ‘knecht van God’ is uniek in de brieven van Paulus. Elders gebruikt de apostel ‘knecht van Christus’ (Rm1:1; Fp1:1; Gl1:10).

De term ‘knecht van God’ is echter niet onbekend in de Bijbel. In het OT herinnert de titel aan Mozes en andere godsmannen. Net zoals de oude Mozes opdrachten aan de jonge Jozua gaf om Gods uitverkoren volk te leiden, doet Paulus dat nu bij Titus. De term ‘knecht’ wijst in de context van deze brief dus op meer dan de dienstbaarheid van de apostel. Ze herinnert Titus aan wat er in het OT gebeurde, toen God eveneens mensen riep om zijn uitverkoren volk te dienen.

Paulus weet zich daarin dubbel geroepen vanuit Mozes en Christus. Net zoals Jezus Christus arbeiders voor het koninkrijk riep en apostelen uitzond, roept de apostel Paulus nu Titus om aan het werk van God op Kreta mee te bouwen.

Vervolgens spreekt de apostel over het praktische geloofsvertrouwen van de christenen. Hij legt nadruk op de waarheid volgens de godsvrucht. Die godsvrucht mocht ook in Kreta blijvend aanwezig zijn (vgl. Tt1:10). Letterlijk spreekt de apostel over de ‘kennis (ἐπίγνωσις) van de waarheid’. Dat laat zich in het Nederlands het beste vertalen met ‘volledige loyaliteit’ (vgl. 1Tm2:3-4). Bij deze ‘kennis’ (ἐπίγνωσις) ligt de nadruk namelijk niet enkel op het intellectueel begrip. Het gaat om een kennis die je hele leven leidt en aan anderen laat zien dat je een leerling van Gods waarheid bent.

| 2 | in de hoop van het eeuwige leven. Voor de tijden van de eeuwen heeft God, die niet liegt, dat beloofd en nu, op de geëigende tijd, heeft Hij zijn woord openbaar gemaakt in de verkondiging

Vanuit zijn apostelschap van Christus en knechtschap van God beseft Paulus dat zijn roeping met de toekomst is verbonden. Het eeuwige leven waarop de apostel hoopt mag zich echter nu al in het leven kenbaar maken. De christenen leven in hoop en anticiperen op dat wat er komt. Ze zien vooruit op dat wat komen gaat. Ze grijpen nu al het eeuwige leven en genieten van een leven op aarde met de Eeuwige (1Tm1:16; 4:18; 6:12; 2Tm1:10). Voor wie gelooft is dit eeuwige leven weggelegd (Rm2:7; 5:21; 6:22-23; Gl6:8).

Die hoop van het eeuwig leven is geen vage verwachting. Ze is een geweldige belofte die in God is verankerd. God getuigt van de betrouwbaarheid er van. En God is een God ‘die niet liegt’ (ἀψεudής). God

speelt geen spelletjes met de mensen, zoals de mensen dat in Kreta wel dreigen te doen (vgl. Tt1:12).

De uitdrukking ‘die niet liegt’ (ἀψευδής) gebruiken ook de Grieken voor hun goden.⁷ De Joodse schrijver Philo van Alexandrië past deze uitdrukking al vroeg op Jahweh toe.⁸ God vertelt geen leugens. God vervult zijn beloften. God is waarachtig en die waarachtigheid moet je terugzien in de leerlingen van Jezus Christus. Vanuit die basis kan de apostel de hoop, het eeuwig leven en de beloften met elkaar verbinden en later een oproep doen om onwaarachtigheid te verwijderen uit de kring van de leerlingen.

In deze lofrede uit Paulus dat God dat eeuwige leven al van voor de ‘tijden van de eeuwen’ beloofde (Rm16:25-27). Bij deze uitdrukking gaat het om de tijd voor de schepping.

| 3 | die mij is toevertrouwd in opdracht van God, onze Redder.

God vertrouwde zijn verkondiging aan de apostel toe. Paulus noemt God daarbij ‘onze Redder’. Deze titel krijgt een bijzondere plaats in deze brief. Zo is er sprake van ‘God, onze Heiland’ (1:3), ‘Christus Jezus, onze Heiland’ (1:4), ‘God, onze Heiland’ (2:10), ‘onze grote God en Heiland, Jezus Christus’ (2:13), ‘God, onze Heiland’ (3:4) en ‘Jezus Christus, onze Heiland’ (3:6). Uit het gebruik van de term ‘Redder’ laat Paulus zien dat Christus één is met de Vader. Het is in Jezus Christus dat God zich als Redder aan de schepping volmaakt openbaarde.

| 4 | Aan Titus, mijn echt kind naar het gemeenschappelijk geloof: genade en vrede van God de Vader en van Christus Jezus, onze Heiland.

Pas in het vierde vers noemt Paulus zijn vriend Titus als ontvanger van deze brief. Er ligt nadruk op dat Titus een ‘echt kind’ van Paulus is. Je zou je namelijk in de begintijd van de eerste christenen kunnen afvragen in hoeverre een Griek het kind van een Jood kan zijn. Titus was namelijk een Griek. Joodse christenen erkenden dat hij zich daarom niet hoefde te besnijden (Gl2:1-3). Nergens in de Thora verlangde God dat namelijk van een niet-Jood. Toch maakte dat Titus tot een echt rechtmatig kind van een besneden Joodse apostel. Hem wenst Paulus genade en vrede toe.

Naar ‘genade’ en ‘vrede’ smacht de mensheid. Beiden begrippen horen bij elkaar. De genade van God is de fontein van alle vrede en voorspoed op

⁷ van Houwelingen 2009, 255.

⁸ Philo of Alexandria 2005, 139.

aarde en zijn verlangen naar vrede is de basis van zijn genade. Deze genade wil zich rijkelijk uiten in het leven van de christen. Als zonen van God de Vader mogen wij in zijn nabijheid wandelen en zijn vrede tonen in de zegeningen en harmonie die we op aarde brengen door de kracht van Gods Geest. Dat is de genade en vrede waarvan de Bijbelboeken getuigen en waarnaar veel mensen uitzien en die al doorklinkt in de hogepriesterlijke zegen: 'Jahweh verheft zijn aangezicht over jou en schenkt je vrede' (Nm6:26).

In zijn theologische introductie aan Titus verbindt de apostel deze genade en vrede met God de Vader en Jezus Christus, onze Redder. De Verlossing van Jezus Christus staat opnieuw voorop, zoals dat in het vorige vers al het geval bij God was. Onze redding komt zowel van God als van Christus Jezus. Dat de term 'Redder' bijzonder is voor deze brief aan Titus, zagen we al bij vers 3. Tegelijk valt op dat de apostel Jezus Christus in deze brief nergens als 'Heer' aanduidt. Het is mogelijk dat Kreta minder aan deze titel had. De uitdrukking 'Heer' was een krachtig getuigenis dat Jezus Christus de plaats boven de Romeinse keizer toekwam. Vermeed Paulus de term, omdat de vele Romeinse soldaten op Kreta dat zouden misbruiken tegen de christenen? Die voorzichtigheid ontdekken we in elk geval niet in andere brieven van de apostel (Fp1:2; 1Tm1:2).

3 Gezond leiderschap op Kreta (1:5-16)

3.1 Bekwame oudsten en opzieners (1:5-9)

(5) Om deze reden heb ik je op Kreta gelaten, opdat je het achterstallige in orde brengt en per stad oudsten aanstelt, zoals ik je opgedragen heb. (6) Zo iemand moet onstraffelijk zijn, man van een vrouw zijn en betrouwbare kinderen hebben die niet van losbandigheid te beschuldigen of rebels zijn.

(7) Want de opziener moet onstraffelijk zijn, als een econoom van God, niet arrogant, niet opvliegend, geen drinker, geen vechter, niet geldgierig, (8) maar gastvrij, een liefhebber van het goede, bezonnen, rechtvaardig, toegewijd, beheerst: (9) hij moet vasthouden aan het betrouwbare woord overeenkomstig het leeronderricht, om in staat te zijn met de gezonde leer aan te moedigen en de tegensprekers te weerleggen.

Paulus verduidelijkt dat hij Titus in Kreta achterliet om er oudsten en opzieners aan te stellen. Door te beschrijven waaraan oudsten en opzieners moeten voldoen, zorgt Paulus er voor dat andere medegelovigen op Kreta van deze instructies op de hoogte zijn.

In vers 6 noemt Paulus de vereisten voor een oudste en in vers 7-9 nog wat meer eisen voor de opziener. Dit verschil zorgt voor een variatie aan kerkmodellen in de literatuur.

| 5 | Om deze reden heb ik je op Kreta gelaten, opdat je het achterstallige in orde brengt en per stad oudsten aanstelt, zoals ik je opgedragen heb.

Toen Paulus naar Jeruzalem vertrok met een collecte, liet hij Titus achter. Titus had zich voor deze collecte bij de Korinthiërs ingezet (2Ko8-9). Toch reisde hij niet samen met vele anderen naar Jeruzalem (Hd20:4). Hij bleef achter en Paulus motiveert waarom hij dat deed. Titus zou op Kreta het achterstallige werk in orde brengen en er oudsten en opzieners aanstellen. Door 'achterlaten' (ἀπολείπω) en 'achterstallig' (λείπω) creëert Paulus een woordspel.

Op Kreta waren er verschillende christelijke gemeenten ontstaan (zie §1.2). Titus moest in deze plaatsen oudsten aanstellen. Doordat Kreta bekend stond als een eiland met honderd steden, is de uitdrukking ‘stad’ te begrijpen. In al deze steden moesten er oudsten komen. Vanuit de grote plaatsen zou het evangelie dan de kleinere plaatsen bereiken.

In zijn instructies spreekt Paulus hierbij over oudsten ‘per stad’ en niet per gemeente.⁹ Vormden de christenen één gemeente in de stad of werden meerdere kringen van leerlingen onder meerdere oudsten geclusterd?

Hoewel de Grieks-Romeinse cultuur één leider per religie kende, koos Paulus voor een meervoudig leidersteam. In zijn brieven aan Titus en Timotheüs beschrijft hij aan wat voor een persoon hij denkt voor dit team. William Mounce benadrukt dit: ‘In deze brief is er geen monarchistisch episcopaat en geen alleen functionerende bisschop over de stad of het land te vinden.’¹⁰

| 6 | Zo iemand moet onstraffelijk zijn, man van een vrouw zijn en betrouwbare kinderen hebben die niet van losbandigheid te beschuldigen of rebels zijn.

Een oudste kenmerkt zich door positieve gezinsomstandigheden. De apostel zet dit voorop. Het gaat om een beheerder van Gods huis waar bij het woord ‘oudste’ de leeftijd en levenservaring mee klinkt. Paulus noemt verschillende kenmerken voor zulke oudsten.

Het verhaal van de Chinese muur kan als illustratie dienen voor het belang van deze instructies aan de oudsten en opzieners. De Chinese muur is met een lengte van 2.450 kilometer, zestien meter hoogte en vijf tot acht meter dikte een van de grootste bouwwerken. De Chinezen bouwden er meer dan duizend jaar aan. Toch weerstond de muur drie invasies niet. Dat kwam doordat de vijand de poortwachters omkocht. Voor het karakter van de poorters was er namelijk weinig aandacht in China. Zij vormden de zwakke schakel. De apostel Paulus wil de gemeente voor een soortgelijk verschijnsel beschermen en noemt enkele eisen voor de oudsten en opzieners.

Onberispelijk: De oudste moet geen aanleiding tot een afkeur van zijn leven geven (vgl. 1Tm5:7; 6:14). In de maatschappij is hij niet zondeloos,

⁹ van den Brink 2010, 106.

¹⁰ Mounce 2000, 387.

maar wel onbesproken en zonder blaam.¹¹ Bij anderen heeft hij dus een goede reputatie (vgl. 3:7). Wie vaak moet worden berispt, komt niet overtuigend over als hij anderen op hun wandel wijst.

Man van één vrouw: Een oudste mag niet gelijktijdig met meerdere vrouwen zijn gehuwd of minnaressen hebben. In het Romeinse Rijk was dit gebruikelijk.¹² Over gescheiden en/of hertrouwde personen spreekt de tekst niet. Ook betekent dit niet dat een alleenstaande geen oudste mag zijn. Het idee dat ongehuwden geen advies aan gehuwden kunnen geven, omdat ze zelf niet gehuwd zijn is namelijk omkeerbaar: gehuwden kunnen geen advies aan alleenstaanden geven, omdat zijzelf niet alleenstaand zijn. Volgens de overlevering waren ook Titus, Paulus en Jezus Christus ongehuwd.

Betrouwbare kinderen: De kinderen van de oudste zijn positief en trouw. Dat staat tegenover de losbandigheid en rebellie van de misleiders die de christelijke huisbijeenkomsten in Kreta binnendringen (Tt1:10-11). Of de instructies van Paulus over de kinderen zich beperkt tot de kinderen die nog in huis zijn of dat dit voor alle kinderen geldt, wordt bepaald door de kerkelijke opvattingen van de uitlegger. De tekst benadrukt het respect voor de sociale orde bij de kinderen en herinnert aan Spreuken 28:7: 'Een zoon met inzicht houdt zich aan wat hem is geleerd, wie met brassers omgaat, maakt zijn vader te schande'.

Doordat het Griekse πιστός zowel 'gelovig', 'trouw' en 'betrouwbaar' betekent kiezen sommigen voor de opvatting dat de kinderen van de oudste ook gelovig moeten zijn. In de oudheid was het meer dan tegenwoordig vanzelfsprekend dat de kinderen het geloof van hun ouders hadden. Doordat het geloof een vrije keuze is, lijkt het 'geloof' van de kinderen niet hierin op de voorgrond te staan. Op de voorgrond staat hun reputatie in de maatschappij. Ouders dragen verantwoordelijkheid in de godsdienstige en ethische opvoeding van hun kinderen. Het gedrag van hun kinderen ziet de maatschappij als het toonbeeld van de opvoeding van de ouders. Wie zijn eigen gezin niet goed kon besturen, kan dan moeilijk stellen dat hij Gods gezin goed zal besturen.

Het leiden van het gezin is daardoor te vergelijken met het zitten in een pierenbadje. Het leiden van een stad is te vergelijken met

11 MacDonald 1997, 1107; Knight 1992, 155–156, 166; Fee 1988, 119, 121; Kelly 1963, 75.

12 Josephus 1996–1998, XVII.1-2.

het zwemmen in een groot zwembadcomplex. Het leiden van een land is te vergelijken met het zwemmen in de oceaan met zijn afwisselende rust en stormen.

| 7 | Want de opziener moet onstraffelijk zijn, als een econoom van God, niet arrogant, niet opvliegend, geen drinker, geen vechter, niet geldgierig,

Hoewel de apostel van de term ‘oudsten’ naar de term ‘opziener’ gaat, biedt dit vers grammaticaal een verklaring bij vers 6. Omwille daarvan kies ik er voor om ‘oudsten’ en ‘opziener’ dicht bij elkaar te houden.¹³ De term ‘opziener’ is een beroepstitel en roept gedachten van herderschap en toezicht op.

Spyridon (270–348nC) was opziener in Trimithunt op Cyprus, het huidige Tremetousia. Naast zijn beroep als schaapherder gebruikte hij zijn vrije tijd voor onderwijs in het christelijke geloof. Hij was gehuwd en had een dochter met de naam Irene. Later participeerde hij als opziener op het concilie van Nicea (325nC).

De apostel herhaalt voor de opziener de eerste eis uit vers 6 en voegt daar andere eisen aan toe. Doordat de omstandigheden in Kreta anders dan in Efeze zijn, vinden we alleen de laatste drie eisen terug in 1 Timotheüs 3. De eerste eisen waren kenmerkend voor Kreta.¹⁴

Tegenwoordig zijn in bepaalde kerken de opzieners en oudsten door hun klederdracht herkenbaar. Kleine kinderen herkennen dan Sint-Nicolaas of Bumba als eerste terug in de klederdracht van de opziener. Volgens Paulus kenmerken oudsten en opzieners zich door hun karakter die in contrast staat met de wereld.

Als een econoom: Een econoom krijgt toestemming om eigendommen van de heer te beheren. Hij doet dat vanuit de wensen van zijn heer. Jezus spreekt regelmatig over de houding van de rentmeester en waarschuwt voor het misbruik dat hierin kan ontstaan (Lc12:41-48; 16:1-8). Zijn

¹³ Vgl. van Houwelingen 2009, 261.

¹⁴ Zie ook: Marshall 1999.

leerlingen zetten dat getuigenis voort en nemen dat mee in hun onderwijs over oudsten en opzieners (Rm16:23; 1Ko4:1-2; Gl4:2; 1Pt4:10).

Onberispelijk: Zie de commentaar bij Tt1:6.

Niet arrogant: De opziener handelt als econoom van de gemeente in de wil van zijn Heer. Hij jaagt de kenmerken van Jezus na. De opziener stelt zich niet boven de andere dienaren van Jezus Christus. Hij is een dienaar en geen bevelshebber of heerser. In de tijd van Paulus was deze nederige houding van dienstbaarheid een gekend probleem bij de Kretenzers.¹⁵

Dat dit gevaar van arrogantie ook onder het volk van God bestaat, zien we in het leven van Saul. Eerst vond hij zichzelf onwaardig en vluchtte hij weg, maar toen hij de teugels in handen had werd hij arrogant. Hij verlangde naar de eer van de mensen, accepteerde geen berispingen en verwijderde wie hem tot koning had gezalfd. Datzelfde gebeurde ook bij David nadat hij wreed de moord op een man liet uitvoeren. ... Ook de koning van Babylon ... sprak arrogant de woorden uit: 'Is Babel niet indrukwekkend, de koningsstad die ik door mijn grote macht heb gebouwd tot eer van mijn majesteit?' (Dn4:27).¹⁶

Niet opvliëgend: De opziener heeft geen opvliëgend karakter. Hoewel de inwoners van zuiderse landen gemakkelijker hun emoties uiten, doet een oudste dat doorgaans op een positieve manier. Hij spuugt niet innerlijk of uiterlijk zijn gal en bitterheid over de gemeente uit. Net als het vorige punt, was ook dit een uitdaging voor veel Kretenzers.¹⁷

Wie aan een belangrijke functie in de gemeente begint, ontdekt vaak dat dit spanningen met zich meebrengt die in de tijd daarvoor ongekend waren. In kalme zeeën kan een onervaren schipper het schip met zekerheid besturen. Tijdens het woeden van de storm raakt echter zelfs de ervaren schipper in de war.¹⁸

15 Polybius 2007, III.1-2.

16 Gregorius de Grote n.d., I.3-4.

17 Polybius 2007, III.1-2.

18 Gregorius de Grote n.d., I.9.

Geen drinker: Een opziener mag genieten, maar mag niet als 'drinker' bekend staan. Dit is een strengere eis dan 'niet verslaafd zijn'.¹⁹ In het OT mochten de priesters geen wijn tijdens hun dienst drinken (Lv10:8-9).

Geen vechter: De opziener kiest voor een vredevol omgang. Hij gebruikt geen geweld of manipulatie. Hij wil vrede houden (Rm12:18), is voor rede vatbaar en een voorbeeld in vriendelijkheid. Hij zoekt ernaar om het voorbeeld van Jezus Christus in de gemeente te tonen.

Niet geldzuchtig: De opziener dient de gemeente niet voor zijn eigen belang en voordeel. Hij zucht niet naar meer macht en laat zich niet door het geld beheersen. Hij geeft leiding en verwijst naar Jezus Christus als de hoogste Heer. Daarmee staat de opziener in contrast met de misleiders die de christelijke huisbijeenkomsten in Kreta binnendringen om er onderwijs te geven om eigen winst te maken (Tt1:11).

Zij herinneren aan de slechte herders waarover de profeet Ezechiël schrijft:

Is het jullie niet genoeg dat jullie op de beste weide grazen? En dat jullie vertrappen wat er van het gras nog over is? Dat jullie het heldere water opdrinken en de rest met jullie poten troebel maken? (Ez34:18).

Daar tegenover staan de ware oudsten en opzieners van de gemeente die ernaar streven om het frisse schone water voor de herders te bewaren. Zij plaatsen zichzelf niet voorop, maar zorgen er voor dat de kudde alle zegeningen van God mag ontvangen.

| 8 | maar gastvrij, een liefhebber van het goede, bezonnen, rechtvaardig, toegewijd, beheerst:

Gastvrij: De opziener heeft een open huis voor vreemdelingen. Hij is een 'vriend van vreemdelingen' (φιλόξενος) en bereid een ander te helpen (Dt10:18). Je voelt je als 'vreemde' in de gemeente welkom bij de opziener.

Goedwillend: De opziener kiest voor het goede en voor hen die het goede najagen. Met een treffend beeld uit het losserschap in het boek Ruth schrijft Gregorius de Grote:

¹⁹ Geisler 1982, 46-56.

Als we voor onszelf en voor onze naaste zorgen, dragen we schoenen aan beide voeten. Wie echter alleen aan zijn eigen voordeel denkt en zich niet bekommert om anderen, verliest tot zijn schaamte de schoen aan een voet.²⁰

Bezonnen: De opziener is verstandig en handelt tactvol, zoals Jezus dat eveneens deed. Een haan kan het uur van de nacht erkennen en de wekker luiden. Een opziener moet eveneens het leven van de christenen leren erkennen, zodat hij op een opbouwende nuttige manier iedereen kan helpen. Niet elke vermaning helpt iedereen; een zacht sisje kalmeert het paard, maar irriteert de jonge honden. Wat zijn de gespannen luisterende harten van de luisteraars anders dan strakke snaren van een citer? De speler moet ze op verschillende manieren aanraken om een mooie melodie te geven.

Rechtvaardig: De opziener verlangt dat er recht in de gemeente wordt gedaan. Hij wil hierin eerlijk en zoveel mogelijk onpartijdig zijn. Deze rechtvaardigheid omvat ook de liefde. Vanuit het voorbeeld van Jezus Christus krijgen beiden hun volledige recht.

Toegewijd: De opziener is toegewijd aan Jezus Christus. Je ziet dat aan zijn leven. Hij verlangt dat Jezus in de maatschappij meer zichtbaar is.

9 | hij moet vasthouden aan het betrouwbare woord overeenkomstig het leeronderricht, om in staat te zijn met de gezonde leer aan te moedigen en de tegensprekers te weerleggen.

Een opziener houdt vast aan het onderwijs van Jezus Christus. Dat onderwijs volgden ook de apostelen na. Hij weet de gezonde leer van God helder te onderscheiden van menselijke afspraken en tradities.

De opziener moet anderen aanmoedigen om het onderwijs van Jezus Christus te volgen. Hij moet mensen die deze gezonde leer verwerpen en door hun leer willen vervangen op een constructieve manier weerleggen. Dat verklaart waarom de diepere uiteenzettingen met het onderwijs van Jezus Christus een van de kenmerken van de eerste leerlingen is en van belang blijft in de latere kerk. Te dikwijls deden oudsten en opzieners zich echter als Bijbelkenners voor, terwijl ze de inhoud van de Bijbel niet kenden. Gregorius de Grote (540–604) kaart dit aan in zijn *Regula*

²⁰ Gregorius de Grote n.d., 1.5.

Pastoralis. Pastoors en bisschoppen moesten zich schamen om zich voor te doen als dokters van de ziel, terwijl ze de kracht van de zalven niet kennen.²¹

Er zijn velen in de heilige kerk die streven naar een geestelijk ambt voor hun eigen eer en glorie. Ze willen worden gezien als leraar. Ze willen boven anderen staan en genieten er van om als eerste op aarde gegroet te worden, zoals de eeuwige waarheid het zegt. Ze willen op de eerste plaats bij gastbanketten en in vergaderingen zitten.²²

Voor Gregorius gaat dit radicaal in tegen de Bijbelse instructies en de houding van Jezus: 'Jezus begreep dat ze Hem wilden dwingen om mee te gaan en Hem dan tot koning zouden uitroepen. Daarom trok Hij zich terug op de berg, alleen' (Jh6:15).²³ Ook George Verwer schrijft:

De meeste christenen hechten weinig waarde aan het memoriseren en overdenken van Gods Woord. In contrast hiermee zijn de moslims die jaarlijks met duizenden aan hun universiteiten afstuderen en de hele Koran van buiten kennen. Acteurs en actrices memoriseren duizenden lijnen aan tekst om eer en geld van mensen te ontvangen. Ondanks de geestelijke beloningen die de Bijbel aan de leerlingen van Gods Woord belooft, jagen weinig christenen daarnaar. Het resultaat zijn kerken vol geestelijke dwergen, waarvan sommigen al tien of twintig jaar in het geloven 'groeiden'.²⁴

Meermaals in de geschiedenis wees de kerk zodoende op het belang om gezond onderwijs aan de oudsten en opzieners te geven. Seminaries werden er opgericht om de oudsten en opzieners in deze opdracht te ondersteunen. Zo kozen de synoden van Mainz, Reims en Chalon-sur-Saône er voor om de theologische studie voor bisschoppen te verplichten.

Waarom hecht Paulus meer waarde aan het karakter van de leider dan aan zijn daden?

Welke eigenschap zou je graag in je leven meer willen ontplooiën? Kunnen medegelovigen je daarin helpen?

²¹ Ibid., I.1.

²² Ibid.

²³ Ibid., I.3.

²⁴ Verwer 1997, §8.

3.2 Onbekwame tegensprekers (1:10-16)

(10) Want er zijn vele en rebelse zwetsers en bedriegers, vooral zij die uit de besnijdenis zijn. (11) Men moet hun de mond stoppen, daar zij hele huizen omstoten, door te leren wat niet behoort ter wille van schandelijke winst. (12) Iemand van hen, hun eigen profeet, heeft gezegd: 'Kretenzen zijn altijd leugenaars, roofdieren, buiken zonder werk.' (13) Dit getuigenis is waar! Stel hen daarom scherp aan de kaak, opdat zij gezond zijn in het geloof (14) en zich niet afgeven met joodse fabels en geboden van mensen die zich van de waarheid afwenden. (15) Alles is rein voor wie rein is, maar voor wie bezoedeld zijn is niets rein, maar zowel hun verstand als hun geweten is besmet. (16) Zij belijden God te kennen, maar zij verloochenen Hem met de werken, daar zij verfoeilijk en ongehoorzaam zijn en voor alle goed werk ongeschikt.

| 10 | **Want er zijn vele en rebelse zwetsers en bedriegers, vooral zij die uit de besnijdenis zijn.**

Paulus erkent dat veel mensen over het evangelie willen meespreken, zonder het te kennen. Het zijn onchristelijke zwetsers en bedriegers, die zich door tegendraadsheid, weerspanning en/of rebellie kenmerken. Hierbij richten ze de aandacht op andere zaken dan op Christus en vragen ze dingen van de christenen die God niet eist. Ze laten zich echter niet door het evangelie vermanen. Deze weerspanning of rebelse houding mocht daarom niet in het huis van een oudste aanwezig zijn (Tt1:6). Er bestond anders de kans dat de kinderen van de oudste vanuit die levenshouding met de misleiders mee zouden doen.

Concreet noemt de apostel de mensen uit de besnijdenis. Zij vormen de kern van het probleem. Doordat christenen ongelovigen geen onderwijs lieten geven in hun samenkomsten, gaat het hierbij om Joods-christelijke leraars die sterk het gedachtegoed van het jodisme verkondigden. Het is mogelijk dat zij daarbij verbonden waren met grotere invloedrijke Joodse gemeenschappen op Kreta. Er kon dan een georganiseerde tegenstand tegen het evangelie ontstaan, zoals dat vanaf de tweede zendingsreis in Handelingen regelmatig voorkwam.

| 11 | **Men moet hun de mond stoppen, daar zij hele huizen omstoten, door te leren wat niet behoort ter wille van schandelijke winst.**

Wat de zwetsers en bedriegers precies verkondigen blijft onduidelijk. Paulus roept Titus meteen ertoe op dat de oudsten en opzieners deze mensen tot zwijgen brengen. De Griekse uitdrukking 'de mond stoppen'

gebruikte Plato om andersdenkenden via de rede te overtuigen.²⁵ Uit vers 13 blijkt dat dit ook het doel van Paulus is. Het gaat dus niet om het opleggen van een zwijgen vanuit het gezag als oudste of opziener, maar om een krachtig tegenspreken vanuit de gezonde leer. Die houding staat in lijn met het voorbeeld van Jezus en is een voorbeeld voor de gelovigen hoe zij met misleiding moeten omgaan.

De misleiders wilden namelijk de invloed van het evangelie op Kreta ongedaan wilden maken. Door in de christelijke huisbijeenkomsten te infiltreren en daar hun gezwets en bedrog te leren om er zelf rijk van te worden, konden deze misleiders christelijke huizen omstoten en van het geloof weg leiden. Om de christenen tegen deze schandalige praktijken te beschermen moet Titus oudsten en opzieners in de steden van Kreta aanstellen. Zij kunnen de huisbijeenkomsten dan beschermen tegen zulke aanvallen en zijn namelijk niet uit op persoonlijke winst (Tt1:7).

| 12 | Iemand van hen, hun eigen profeet, heeft gezegd: ‘Kretenzen zijn altijd leugenaars, roofdieren, buiken zonder werk.’

Paulus citeert vervolgens een uitspraak van een Kretenzische profeet. Het gaat om een zin van Epimenides van Knossos (Kreta, vijfde-zesde eeuw voor Christus).²⁶ Epimenides gold in de oudheid als een ‘goddelijk man’ die priester en profeet was.²⁷ In de derde eeuw citeert Callimachus in zijn *Hymne op Zeus* het eerste gedeelte van dit vers.

Dat de Kretenzen leugenaars waren, bleek uit het Griekse woord *krētizō*, dat liegen betekent.²⁸ Daarmee reageerde de Griekse cultuur tegelijk op de Kretenzische gedachte dat de oppergod Zeus in Kreta opgroeide en stierf. Dat zorgde voor felle reacties: ‘De Kretenzers hebben voor u een graf geconstrueerd, maar u bent niet gestorven. U bent eeuwig!’²⁹ Wie zich zo verzette tegen de goden van de Olympus was een leugenaar. Paulus opent daarom deze brief specifiek met te zeggen dat God niet liegt. Titus moet opkomen voor de waarheid en daar zijn loyaliteit aan verlenen.

Doordat er op Kreta wolven, beren of andere roofdieren ontbraken (behalve een giftige krab),³⁰ werd het barbaarse gedrag van de Kretenzen

25 Bürki 1986, 155n18.

26 Clemens Alexandrinus 1985, I.59.1.

27 Plato 2008, I.642 D-E.

28 Towner 2006.

29 van Houwelingen 2009, 267.

30 Gaius Plinius Secundus 2002, 8.83; Plutarchus 1999, 86c.

als het grootste roofdier gezien. De misleiders waar de apostel in de vorige verzen voor waarschuwt waren zulke roofdieren die de christelijke huisbijeenkomsten wilden omwerpen.

Tegelijk noemt profeet de Kretenzers ‘buiken zonder werk’. Zij kenmerkten zich door luiheid en gulzigheid. Deze aanduiding toont opnieuw de houding van de misleiders waar de apostel zijn vriend Titus voor waarschuwt.

| 13 | Dit getuigenis is waar! Stel hen daarom scherp aan de kaak, opdat zij gezond zijn in het geloof

Als een profeet van Kreta zegt dat alle Kretenzers leugenaars is, zegt hij dat ook over zichzelf. Toch benadrukt de apostel Paulus meteen dat het getuigenis van deze profeet correct is.

De christenen moeten de misleiders scherp aan de kaak stellen. Waar dat niet gebeurt, richten deze misleiders in de kerk grote schade aan.

| 14 | en zich niet afgeven met joodse fabels en geboden van mensen die zich van de waarheid afwenden.

| 15 | Alles is rein voor wie rein is, maar voor wie bezoedeld zijn is niets rein, maar zowel hun verstand als hun geweten is besmet.

Met deze woorden reageert de apostel vermoedelijk op het onderwijs van de misleiders die de christelijke huisbijeenkomsten binnendringen.

| 16 | Zij belijden God te kennen, maar zij verloochenen Hem met de werken, daar zij verfoeilijk en ongehoorzaam zijn en voor alle goed werk ongeschikt.

Ondanks dat misleiders God denken te kennen, is dat niet het geval. De apostel noemt zulke misleiders als die in Kreta actief zijn verfoeilijk of weerzinwekkend. Dat duidt dan op hun culturele onreinheid. Terwijl ze allerlei reinheden nastreven, maken ze zichzelf onrein voor God.

Voor de apostel Paulus zijn de vruchten van het werk dat zij doen daar het bewijs van. Deze keuze om te letten op de vruchten van het werk, gaat terug op het onderwijs van Jezus in de Bergrede (Mt7:16). De vraag is dan: Wat komt er voort uit hun werken? Dient dat het evangelie of verheerlijkt dat de mens? De misleiders maken wat zij prediken ongedaan door hun levenshouding.

Wat was een aanleiding voor Paulus om Titus de opdracht te geven in Kreta oudsten en opziensers aan te stellen?

4 Gezonde levensstijl in de gemeente (2:1-15)

De christelijke levensstijl en de christelijke geloofsleer zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In de brief van Titus verbindt de apostel deze daarom telkens.

4.1 Christelijke mannen en vrouwen (2:1-10)

(1) Maar jij, spreek wat de gezonde leer past: (2) de oude mannen moeten nuchter zijn, eerbaar, ingetogen, gezond in het geloof, in de liefde, in de volharding; (3) de oude vrouwen eveneens in hun gedrag zoals het heiligen past, niet kwaadsprekend, niet verslaafd aan veel wijn, leraressen van het goede, (4) opdat zij de jonge vrouwen inscherpen hun mannen en kinderen lief te hebben, (5) ingetogen te zijn, kuis, huishoudelijk, goed, aan hun eigen mannen onderdanig, opdat het woord van God niet gelasterd wordt. (6) Vermaan de jongere mannen eveneens ingetogen te zijn, (7) en betoon je in alles een voorbeeld van goede werken: in de leer onvervalstheid, eerbaarheid, (8) een gezond, onaanvechtbaar woord, opdat de tegenstander beschaamd wordt, daar hij niets kwaads van ons te zeggen heeft. (9) Vermaan de slaven aan hun eigen meesters onderdanig te zijn, in alles welbehaaglijk te zijn, niet tegen te spreken, (10) niet te ontvreemden, maar alle goede trouw te bewijzen, opdat zij de leer van God, onze Heiland, in alles versieren.

-
- | 1 | **Maar jij, spreek wat de gezonde leer past:**
 - | 2 | **de oude mannen moeten nuchter zijn, eerbaar, ingetogen, gezond in het geloof, in de liefde, in de volharding;**
 - | 3 | **de oude vrouwen eveneens in hun gedrag zoals het heiligen past, niet kwaadsprekend, niet verslaafd aan veel wijn, leraressen van het goede,**

Als jij op een leeftijd bent of in een positie komt waarbij mensen naar je opkijken, kun je er dan zeker van zijn dat jouw voorbeeld jongere gelovigen motiveert om tot eer van God te leven?

- | 4 |** opdat zij de jonge vrouwen inscherpen hun mannen en kinderen lief te hebben,
- | 5 |** ingetogen te zijn, kuis, huishoudelijk, goed, aan hun eigen mannen onderdanig, opdat het woord van God niet gelasterd wordt.
- | 6 |** Vermaan de jongere mannen eveneens ingetogen te zijn,
Mannen en vaders, die een goed voorbeeld geven door hun leven als christen in hun gezin zijn een belangrijk voorbeeld voor jonge mannen. Die hebben veel meer nodig te zien hoe het kan zijn dan te horen hoe het moet zijn.
- | 7 |** en betoon je in alles een voorbeeld van goede werken: in de leer onvervaltheid, eerbaarheid,
- | 8 |** een gezond, onaanvechtbaar woord, opdat de tegenstander beschaamd wordt, daar hij niets kwaads van ons te zeggen heeft.
- | 9 |** Vermaan de slaven aan hun eigen meesters onderdanig te zijn, in alles welbehaaglijk te zijn, niet tegen te spreken,
Het Romeinse rijk had honderdduizenden slaven. Ook op Kreta kwamen er slaven voor. Slaven die gelovig werden, waren bij uitstek een instrument in Gods hand om de nieuwe leer van Jezus te laten zien. De oproep dat de slaven hun meesters niet mogen tegenspreken betekent niet dat er geen gesprekken of meningsverschillen toegestaan waren. Paulus kiest voor een leven dat Jezus Christus laat zien.
- | 10 |** niet te ontvreemden, maar alle goede trouw te bewijzen, opdat zij de leer van God, onze Heiland, in alles versieren.

Wat ontdekken andere mensen in de manier waarop jij Jezus navolgt? Ben je echt gelukkig als gelovige?

4.2 Gods heilsplan (2:11-15)

(11) Want de genade van God, heilbrengend voor alle mensen, is verschenen (12) en voedt ons op, dat wij met verzaking van de goddeloosheid en de wereldse begeerten ingetogen, rechtvaardig en godvruchtig zouden leven in deze tegenwoordige eeuw, (13) in de verwachting van de gelukkige hoop en verschijning van de heerlijkheid van onze grote God en Heiland, Jezus Christus, (14) die zichzelf voor ons gegeven heeft, opdat Hij ons van alle wetteloosheid verlost en zichzelf een eigen volk reinigde, ijverig in goede werken. (15) Spreek dit en vermaan en stel aan de kaak met alle gezag. Laat niemand je verachten.

Regelmatig zijn deze verzen als het centrum van deze brief opgevat.³¹

| 11 | **Want de genade van God, heilbrengend voor alle mensen, is verschenen**
Gods genade kreeg een gezicht door Christus. Hij biedt alle mensen de verlossing aan.

| 12 | **en voedt ons op, dat wij met verzaking van de goddeloosheid en de wereldse begeerten ingetogen, rechtvaardig en godvruchtig zouden leven in deze tegenwoordige eeuw,**

In plaats van ‘opvoeden’ vertalen anderen ‘onderwijzen’. Toch betekent ‘opvoeden’ meer dan ‘leren’. Het wordt verschillend vertaald met ‘kastijden’ (Lc23:16,22), ‘onderwijzen’ (Hd7:22; 22:3), ‘tuchtigen’ (1Ko11:32; 2Ko6:9; Hb12:6-7,10; Op3:19), ‘door tuchtiging leren’ (1Tm1:20). Onze vertaling wordt gehanteerd in Rm2:20: ‘opvoeder’.

| 13 | **in de verwachting van de gelukkige hoop en verschijning van de heerlijkheid van onze grote God en Heiland, Jezus Christus,**

Volgens Granville Sharps stelling worden de woorden ‘Heiland’ en ‘grote God’ in het Grieks met elkaar verbonden. Daardoor maakt de tekst duidelijk dat Christus die ‘grote God en Heiland’ is. Sharps regel zegt dat als meerdere subjecten verbonden zijn met het Griekse *kai* en alleen het eerste subject voorafgegaan wordt door een lidwoord, alle subjecten met elkaar in verbinding *kunnen* staan.³² Eis hierbij is dat de subjecten geen persoonlijke namen zijn, maar wel persoonsgericht dienen te zijn. In Op1:9 lezen we bijvoorbeeld ‘Ik, Johannes, [1] *de* broeder en (Gr. *kai*)

³¹ MacArthur 2002, 1805.

³² G. Sharp, *Remarks on the Definitive Article in the Greek Text of the New Testament, Containing Many Proofs of the Divinity of Christ, from Passages Which Are Wrongly Translated in the Common English Version*, (Philadelphia:Hopkins, 1807).

mededeelgenoot [2] in *de* verdrukking en (Gr. *kai*) koninkrijk', waarbij we in beide delen twee subjecten zien die verbonden zijn met *kai*, waarvan het eerste subject enkel een lidwoord bevat en die persoonsgericht zijn: 'de broeder en (Gr. *kai*) mededeelgenoot': 'broeder' en 'deelgenoot' staan met elkaar in verbinding en vullen elkaar aan. Eveneens zien we twee andere subjecten ('verdrukking' en 'koninkrijk') die eveneens verbonden zijn met *kai*, het eerste subject heeft alleen een lidwoord, maar beiden zijn niet persoonsgericht: 'verdrukking' en 'koninkrijk' staan dan ook los van elkaar (vgl. voor meer subjecten: Fp2:25). Het Griekse woord voor 'God' (Gr. *theos*) is in het Grieks persoonsgericht (vgl. Lc20:37; Jh20:27; Rm15:6; 2Ko1:3; Gl1:4; Jk1:27). NBV is vandaar onjuist als ze in Tt2:13 vertaalt: 'van de grote God en van onze redder Jezus Christus' en de andere mogelijkheid in de voetnoot plaatst.

| 14 | die zichzelf voor ons gegeven heeft, opdat Hij ons van alle wetteloosheid verlost en zichzelf een eigen volk reinigde, ijverig in goede werken.

| 15 | Spreek dit en vermaan en stel aan de kaak met alle gezag. Laat niemand je verachten.

Waarom legt Paulus in het bijzonder veel nadruk op zelfbeheersing in deze brief (Tt1:8-10; 2:2,5-6,12; 3:3) en op het doen van het goede (Tt2:3,7,14; 3:1,8)?

Welke relatie heeft onze nieuw levenswandel met de dood van de Heer Jezus (Tt2:14), en met zijn verschijning in heerlijkheid (Tt2:13)?

Bij welke groep hoort u? Welke eigenschappen die Paulus voor u groep opnoemt, vindt u voor zichzelf belangrijk? Waarom?

Hoeveel waarde hebt u tot nu toe aan zelfbeheersing en het doen van goede dingen gehecht? Wat kunt u doen om dit te verbeteren?

5 Gezonde levensstijl in de maatschappij (3:1-11)

5.1 De maatschappij rondom ons (3:1-4)

(1) Herinner hen eraan, aan overheden en machten onderdanig te zijn, gehoorzaam, tot alle goed werk bereid te zijn, (2) niemand te lasteren, niet twistziek te zijn, inschikkelijk, alle zachtmoedigheid te bewijzen aan alle mensen. (3) Want ook wij waren vroeger onverstandig, ongehoorzaam, dwalend, aan allerlei begeerten en genietingen verslaafd, in boosheid en afgunst levend, verfoeilijk en elkaar hatend.

| 1 | Herinner hen eraan, aan overheden en machten onderdanig te zijn, gehoorzaam, tot alle goed werk bereid te zijn,

Titus dient de gemeente op Kreta aan te moedigen op positieve manier met overheden om te gaan.

πειθαρχέω

Een belangrijk discussiepunt gaat over de werken. ‘Werken’ en ‘wet’ gebruikt in het NT in een bredere betekenis. We onderscheiden:

- (1) ‘Werken van de gerechtigheid’ of kort: ‘werken’ (Tt3:5). Het gaat om de persoonlijke zedelijke levensstijl van een mens, zoals die vooral in de Tien Geboden is neergelegd. Dit aspect is het hoofdkenmerk van ‘werken’.
- (2) ‘Werken van de wet’ of kort: ‘werken’ (Gl2:11-22). Meestal is met deze term ook de zedelijke levensstijl bedoeld. Die term wijst soms tegelijk ook op de praktijken, die te maken hebben met de tekens en kenmerken van het verbond, zoals besnijdenis, sabbat, feestdagen, reinheidswetten, voedselwetten en tienden. Dat zijn juist die werken van de wet, die heel diep ingrijpen in het

dagelijkse leven van een jood. Hij moet ze uitvoeren, als hij tot het verbondsvolk Israël en daarmee tot God wil behoren. In het onderzoek van het Nieuwe Testament in de laatste decennia is dit punt sterk naar voren gekomen. Meestal belicht het begrip ‘wet’ juist dit aspect van de wet.

- (3) ‘Goed werk’ of ‘goede werken’ (Tt3:8,14). Het gaat om sociale werken, mensen helpen in hun nood en zwakheid. Het zijn werken van vriendelijkheid, goedheid en barmhartigheid. Het heeft ook een financieel aspect, en wordt met het Nederlandse ouderwetse woord aalmoes aangeduid. Alles wordt echter verknoeid als een mens ze mede of uitsluitend voor zijn eigen eer doet en niet voor God en de hulpbehoevende medemens.

| 2 | niemand te lasteren, niet twistziek te zijn, inschikkelijk, alle zachtmoedigheid te bewijzen aan alle mensen.

| 3 | Want ook wij waren vroeger onverstandig, ongehoorzaam, dwalend, aan allerlei begeerten en genietingen verslaafd, in boosheid en afgunst levend, verfoeilijk en elkaar hatend.

5.2 Gods heilsplan (3:5-11)

(4) Maar toen de goedertierenheid en de mensenzelfde van God, onze Heiland, verschenen is, (5) heeft Hij ons behouden, niet op grond van werken in gerechtigheid, die wij hadden gedaan, maar naar zijn barmhartigheid, door het wasbad van de wedergeboorte en de vernieuwing van de heilige Geest, (6) die Hij rijkelijk over ons heeft uitgestort door Jezus Christus, onze Heiland, (7) opdat wij, door zijn genade gerechtvaardigd, erfgenamen werden naar de hoop van het eeuwige leven.

(8) Het woord is betrouwbaar, en ik wil dat je op deze dingen aandringt, opdat zij die God geloven, ervoor zorgen zich toe te leggen op goede werken. Deze dingen zijn goed en nuttig voor de mensen. (9) Maar vermijd dwaze twistvragen, geslachtsregisters, ruzie en twisten over de wet; want zij zijn nutteloos en inhoudsloos. (10) Verwerp een sektarisch mens na de eerste en tweede vermaning, (11) daar je weet dat zo iemand afgeweken is en zondigt, terwijl hij door zichzelf veroordeeld is.

| 4 | Maar toen de goedertierenheid en de mensenzelfde van God, onze Heiland, verschenen is,

Hier wordt gesproken over God onze zaligmaker, in vers 6 over Jezus Christus onze zaligmaker. Dit verwijst naar de Vader, maar het woord verscheen denkt ook nog aan de vleeswording van de Zoon; het is echter onwaarschijnlijk dat Paulus hier een christologische uitdrukking maakt.

| 5 | heeft Hij ons behouden, niet op grond van werken in gerechtigheid, die wij hadden gedaan, maar naar zijn barmhartigheid, door het wasbad van de wedergeboorte en de vernieuwing van de heilige Geest,

Met en Joodse uitdrukking verduidelijkt Paulus wat God deed. Hij redde de mens niet op basis van ‘werken in gerechtigheid’, maar op basis van zijn barmhartigheid.³³

Het bad van de wedergeboorte herinnert aan de waterdoop.³⁴ Het Griekse *λουτρόν/loutron* duidt op ‘wassingen’ (vgl. Ef5:26; LXX:Hl4:2; 6:6). Paulus maakt hierdoor duidelijk dat de waterdoop de wedergeboorte bewerkt. Willem Ouweneel heeft moeilijkheden met die gedachte omdat ‘dan een stoffelijk middel een onmisbare voorwaarde zou zijn voor een geestelijk resultaat’.³⁵ Nadeel hierbij is echter dat hij daardoor de waterdoop loskoppelt van het geloofsproces, terwijl hij eerder opmerkt:³⁶ ‘misschien is het nauwkeuriger te zeggen dat bekering-, water- en Geestesdoop zoals gezegd idealiter “samenvallen”. De waterdoop vormt een uitwendig, de Geestesdoop een inwendig aspect van de bekering en het tot-geloof-komen.’

Het Griekse *παλιγγενεσία/palingenesia* gebruikt ook Mt19:28, waar het gaat over de vernieuwing van de schepping. Door de gangbare relatie tussen de waterdoop en discipelschap doelt Paulus dan ook eerder op de vernieuwde wandel van de gelovige. Zoals Jh3 dan vooral spreekt over de nieuwe persoon en slechts met het water verwijst naar de nieuwe wandel, verwijst Tt3 met het water eerst naar de nieuwe wandel van de gelovige en daarna naar de nieuwe persoon die vernieuwd is door Gods Geest.

Millard Erickson erkend deze relatie tussen de waterdoop en discipelschap te weinig en ziet de waterdoop louter als een terugzien naar de bekering. Hierdoor stelt hij in zijn uitleg van Tt3:5 dat de uitdrukking ‘bad van de wedergeboorte’ terugwijst naar de bekering.³⁷ Moeilijkheid hierbij is dat ook de vernieuwing door Gods Geest al hierop lijkt te wijzen.

33 Vgl. *Seder Tephillot* 46.2

34 Zie voor een historisch overzicht: Demarest 2006, 281–283. Vgl. Bouma 1942, 222; Ridderbos 1967, 289; White 1897, 198.

35 Ouweneel 2007, 199. Vgl. 2010, 75; Ryle 2004, IV; Hiebert 1978, 445.

36 Ouweneel 2007, 185.

37 Erickson 1998, 1108.

- | 6 | die Hij rijkelijk over ons heeft uitgestort door Jezus Christus, onze Heiland,**
 Uitgestort, als beeldspraak wordt duidelijk in 1Ko6:11. De uitdrukking ‘uitgegoten op’ wordt ook een verbinding met pinksteren (Hd2:17,33) en het huis van Cornelius (Hd10:45) gebruikt. Dit lijkt erop te wijzen dat de gebeurtenissen van Handelingen 2 een normaal gebeuren zijn voor alle christenen.
- | 7 | opdat wij, door zijn genade gerechtvaardigd, erfgenamen werden naar de hoop van het eeuwige leven.**
- | 8 | Het woord is betrouwbaar, en ik wil dat je op deze dingen aandringt, opdat zij die God geloven, ervoor zorgen zich toe te leggen op goede werken. Deze dingen zijn goed en nuttig voor de mensen.**
- | 9 | Maar vermijd dwaze twistvragen, geslachtsregisters, ruzie en twisten over de wet; want zij zijn nutteloos en inhoudsloos.**
 Het begrip ‘dwaze’ vragen wordt elders gebruikt voor Paulus’ tegenstanders (1Tm1:3-7; 2Tm2:23; vgl. 1Tm4:7; 2Tm2:23). Zodoende denkt Mounce dat we hier vooral moeten denken aan dwaalleraars.³⁸ Ook bij het begrip ‘geslachtsrekeningen’ moeten we niet denken aan de uitleg van zulke Bijbelse geslachtsregisters, maar aan Joods mythen die onder de Joden in omloop waren over zulke geslachtsregisters. Eveneens zijn de ‘strijdingen over de wet’ geen discussies over de vraag hoe christenen vandaag om moeten gaan met de wet in het Oude Testament. Bij deze strijdungen moeten we denken aan fabels, mythen en lege argumentaties over deze wet, die niets meer te maken hebben met het christelijke geloof.³⁹ We mogen het vers dus niet toepassen bij medegelovigen die een andere mening hebben over de omgang met de wet of de uitleg van een bepaald vers in het bijbelse geslachtsregister, het gaat immers duidelijk om voor het christelijke geloof ‘onnutte’ en ‘ijdele’ twistvragen. De meest uitleggers denken daarom vooral aan mensen die een nieuwe mystieke ‘leer’ verkondigen brengen en mythen en fabels toevoegen aan het christelijke geloof (vgl. 1Ko11:19; Gl5:20; 2Pt2:1).⁴⁰
- | 10 | Verwerp een sektarisch mens na de eerste en tweede vermaning,**

38 W.D. Mounce, *Pastoral Epistles*, (WBC; Nashville:Nelson, 2000), 453.

39 W.D. Mounce, *Pastoral Epistles*, (WBC; Nashville:Nelson, 2000), 453.

40 A. Plummer, *The Pastoral Epistles*, (ICC; Edinburgh:T&T Clark, 1915), 458.

Titus wordt vervolgens door Paulus in deze brief opgeroepen om iemand die groepen vormt rondom zulke ketterse gedachten te verwerpen na een eerste en tweede vermaning (vgl. Mt18:15-17).⁴¹ Bij dit verwerpen moeten we in gedachte houden dat dit betekent dat zo iemand niet meer welkom is in de christelijke kringen en dus geëxcommuniceerd wordt.

Uit Op2-3 blijkt duidelijk dat Heer afkeurt dat mensen met ketterse leringen en praktijken niet in de gemeente geduld moeten worden. Men had hen, na het openbaar bekend worden ervan moeten uitsluiten uit de gemeente. Ook de verwijt de Heer Jezus daar de gelovigen dat ze de vrouw Izebel hun gang laten gaan. Als de gemeente in die nalatigheid blijft volharden, zal de Heer zelf met zijn oordelen moeten ingrijpen.

| 11 | **daar je weet dat zo iemand afgeweken is en zondigt, terwijl hij door zichzelf veroordeeld is.**

41 D.A. Waite, *An Exegetical Exposition of the Epistle of Paul to Titus*, (Th.D. diss.; Dallas Theological Seminary, 1955), 203-7; A. Plummer, *The Pastoral Epistles*, (ICC; Edinburgh:T&T Clark, 1915), 458; J.N.D. Kelly, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, (Thornapple Commentaries; Grand Rapids:Baker Book, 1981), 255.

6 Instructies voor het team (3:12-14)

(12) Wanneer ik Artemas of Tychicus tot je zend, beijver je dan tot mij te komen in Nikopolis, want ik heb besloten daar te overwinteren. (13) Help ijverig Zenas de wetgeleerde voort, en Apollos, opdat het hun aan niets ontbreekt. (14) En laten ook de onzen leren zich toe te leggen op goede werken voor de noodzakelijke behoeften, opdat zij niet onvruchtbaar zijn.

- | 12 | **Wanneer ik Artemas of Tychicus tot je zend, beijver je dan tot mij te komen in Nikopolis, want ik heb besloten daar te overwinteren.**
- | 13 | **Help ijverig Zenas de wetgeleerde voort, en Apollos, opdat het hun aan niets ontbreekt.**
- | 14 | **En laten ook de onzen leren zich toe te leggen op goede werken voor de noodzakelijke behoeften, opdat zij niet onvruchtbaar zijn.**

7 Zegenwens (3:15)

(15) Jou groeten allen die bij mij zijn. Groet hen die ons liefhebben in het geloof. De genade zij met jullie allen.

| 15 | Jou groeten allen die bij mij zijn. Groet hen die ons liefhebben in het geloof. De genade zij met jullie allen.

De apostel rond af met 'allen'. Hij duidt er op met dat woord op dat deze brief voor een bredere context is bedoeld.

Waarom wilt u goed doen? Uit plicht / Uit angst voor het oordeel / wegens de hoop op de wederkomst van Christus / Uit dankbaarheid voor dat wat God gedaan heeft / Wegens het verlangen om vrede in u relaties te hebben / Wegens de behoeftes van anderen.

Literatuurlijst

- Bouma, Clarence. 1942. *De brieven van den apostel Paulus aan Timotheus en Titus*. Kommentaar op het Nieuwe Testament 11. Amsterdam: van Bottenburg.
- van den Brink, Gijs. 2010. *Jezus, Israël en de kerk: Over de messiaanse oorsprong van de kerk uit de volkeren*. Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek.
- van Bruggen, Jakob. 1981. *Die geschichtliche Einordnung der Pastoralbriefe*. Wuppertal: Brockhaus.
- van Bruggen, Jakob. 2003. *Paulus: Pionier voor de Messias van Israël*. Commentaar Nieuwe Testament. Kampen: Kok.
- Bürki, Hans F. 1986. *Der zweite Brief des Paulus an Timotheus, die Briefe an Titus und an Philemon*. Wuppertaler Studienbibel. Wuppertal: Brockhaus.
- Clemens Alexandrinus. 1985. *Stromata*. Translated by Otto Stählin, Ludwig Früchtel, and Ursula Treu. Griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte 3+52. Berlin: Akademie Verlag.
- Demarest, Bruce. 2006. *The Cross and Salvation: The Doctrine of Salvation*. Foundations of Evangelical Theology 1. Wheaton: Crossway.
- Erickson, Millard J. 1998. *Christian Theology*. 2nd ed. Grand Rapids: Baker Academic.
- Fee, Gordon D. 1988. *1 and 2 Timothy, Titus*. New International Biblical Commentary 13. Peabody: Hendrickson.
- Gaius Plinius Secundus. 2002. *Naturalis Historia*. Edited by Karl Mayhoff. 2 vols. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Monachii: Saur.
- Geisler, Norman L. 1982. A Christian Perspective on Wine-Drinking. *Bibliotheca Sacra* 139 (553): 46–56.
- Gregorius de Grote. n.d. *Regula Pastoralis*.
- Hiebert, D. Edmond. 1978. Titus. In *Expositor's Bible Commentary*, edited by Frank E. Gaebelin, 11: Vol. 11. 12 vols. Grand Rapids: Zondervan.
- van Houwelingen, P.H. Rob. 2009. *Timoteüs en Titus: Pastorale instructiebrieven*. Commentaar op het Nieuwe Testament. Kampen: Kok.
- Josephus, Flavius. 1996–1998. *Antiquitates Judaicae: De oude geschiedenis van de Joden*. Translated by Fik J.A.M. Meijer and Marinus A. Wes. 3 vols. Baarn: Ambo.
- Kelly, John N.D. 1963. *A Commentary on the Pastoral Epistles: I Timothy, II Timothy, Titus*. New York: Harper & Row.
- Knight, George W. 1992. *The Pastoral Epistles: A commentary on the Greek text*. New International Greek New Testament. Grand Rapids: Eerdmans.
- Knox, John. 1936. 'Fourteen Years Later': A Note on the Pauline Chronology. *Journal of Religion* 16 (3): 341–349.
- MacArthur, John F. 2002. *Die MacArthur Studienbibel*. Bielefeld: CLV.
- MacDonald, William. 1997. *Kommentar zum Neuen Testament*. Bielefeld: CLV.

- Marshall, I. Howard. 1999. *A Critical and Exegetical Commentary on the Pastoral Epistles*. International Critical Commentary. Edinburgh: T&T Clark.
- Mounce, William D. 2000. *Pastoral Epistles*. Word Biblical Commentary 46. Nashville: Nelson.
- Ouweneel, Willem J. 2007. *De Geest van God: Ontwerp van een pneumatologie*. Evangelisch-Dogmatische Reeks 1. Vaassen: Medema.
- Ouweneel, Willem J. 2010. *Het heil van God: Ontwerp van een soteriologie*. Evangelisch-Dogmatische Reeks 6. Heerenveen: Medema.
- Philo of Alexandria. 2005. On Drunkenness [De Ebrietas]. In *The Works of Philo*, translated by Charles D. Yonge. Peabody: Hendrickson.
- Plato. 2008. Wetten [Nomoi]. In *Platoon Verzameld Werk*, 17:.. Vol. 17. Amsterdam: De Driehoek.
- Plutarchus, L. Mestrius. 1999. *Moralia IV: Griekse en Romeinse gebruiken en uitspraken*. Translated by Gerard Janssen. Leeuwarden: Chaironeia.
- Polybius. 2007. *Wereldgeschiedenis: 264-145v. Chr.* Translated by Wolther Kassies. 2 vols. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep.
- Ridderbos, Herman N. 1967. *De pastorale brieven*. Commentaar op het Nieuwe Testament. Kampen: Kok.
- Ryle, John C. 2004. *Wedergeboorte: 'opnieuw geboren worden': Wat is dat en waarom is het noodzakelijk?* Kampen: De Groot Goudriaan.
- Towner, Philip H. 2006. *The Letters to Timothy and Titus*. New International Commentary on the New Testament. Grand Rapids: Eerdmans.
- Verwer, George. 1997. *Hunger for reality*. 2nd ed. Bromley: OM.
- White, Newport J.D. 1897. *The Epistle to Titus*. Expositor's Greek Testament 4. New York: Dodd.
- Wieseler, Karl G. 1848. *Chronologie des apostolischen Zeitalters*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Wolter, Michael. 1988. *Die Pastoralbriefe als Paulustradition*. Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments 146. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.